

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51)«XVI»

Ігор Кондратьєв

БИТВА ПІД ЛОЄВИМ 1649 р.

(спроба узагальнення)¹

У статті робиться спроба повніше відтворити хід Лоевської битви 31 липня (10 серпня 1649 р.). Перебіг цього конфлікту виявився невдалим для козацького війська – армія Кричевського була розбита. Лише після відходу основних сил ВКЛ Лоев знову був повернутий козаками.

Ключові слова: Лоевський брід, армія Великого князівства Литовського, Чернігівський полк, польний гетьман Януш Радзивіл, наказний гетьман Михайло (Станіслав) Кричевський.

Лоевський (чи «татарський») брід від XV ст. відігравав ключову роль в обороні північної Київщини. За часів любецького старостування Павла Сапегі (1560 – 1580 рр.) тут була побудована фортеця. Якщо Любеч був розташований на лівому березі, то Лоев – на правому, навпроти гирла Сожу.

Відомо, що лоевський замок був споруджений на Лоевій горі на місці давнього городища. Замок мав невисокі стіни та башти, побудовані із вкопаних дерев'яних стовпів. Ці укріплення можна побачити на малюнку голландського живописця А. Ван Вестерфельда «Вигляд Лоева влітку 1649 р.». Лоевська гора має форму півкола з радіусом близько 125 м. Із сходу замок захищав високий та обривчастий берег Дніпра, з півдня та заходу – глибокий байрак з р. Лоевка, що впадала до Дніпра біля підніжжя міста. З півночі замок захищав рівчак глибиною більше 2 та шириною до 8 метрів. У центрі замку була вища будівля (ймовірно, спостережна башта – донжон). Біля підніжжя гори – оточена земляним валом місцина, що виконувала функції ринкової площі. Контури оборонних ровів замку можна ще частково простежити візуально (зараз це територія лоевського міського парку)².

Саме під Лоевом розгорнулася одна із найтрагічніших сторінок визвольних змагань українського народу середини XVII ст. – так звана «Перша Лоевська битва» 31 липня (10 серпня)³ 1649 р. В останні роки побачили світ кілька ґрунтовних доробків з історії цього конфлікту, належних перу як українських, так і білоруських учених. Порівняння цих публікацій, разом із залученням додаткових даних, дозволяє нам здійснити спробу узагальнення матеріалу.

Узимку 1648-1649 рр. розпочався контрнаступ армії ВКЛ на чолі із польним гетьманом Я. Радзивілом. Найкоротшою дорогою на Київщину був шлях через «татарський брід» – Лоевську переправу. Литовська армія⁴ поступово витісняла козаків із раніше зайнятих білоруських територій. У лютому 1649 р. був відбитий Мозир, причому осаджені козаки посилали по допомогу до Лоева. З листа Радзивіла від 23 квітня 1649 р. відомо, що чернігівський полковник Я. Кішка заборонив давати провіант військам ВКЛ з Любеча та Лоева, а ще 3 квітня на прохання міщан до Гомеля знову вступили війська полковника М. Небаби⁵.

© Кондратьєв Ігор Вікторович – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Розуміючи, що можливість об'єднання військ ВКЛ із основними силами Польської корони становить смертельну небезпеку, за наказом Б.Хмельницького до Лоевського староства був надісланий тритисячний корпус на чолі з полковником Іллею Голотою⁶. За даними В. Кривошеї, весною 1649 р. корогва, що складалася з 17 сотень Чернігівського полку, на чолі з Подобайлом, була розміщена під Лоевом⁷. Однак на початку літа (десь до 10 червня) армія Януша Радзивіла захопила місто. З листа від 8-10 червня шляхтича А.Довгялло до великого гетьмана литовського Я. Кішки: «...цими днями були ми чатою у тисячу душ у самому Лоеві та у Любечі... Там же ми з Божої ласки немало побили гультьяйства, двох взяли живцем, між котрими старшого сотника лоевського захопило моє товариство. Цей говорить про велику ворожу потугу, що в прикордонних містах, особливо у Гомелі, Любечі, у Чернігові, в Стародубі і в Чорнобилі». При відступі Лоев був спалений козаками⁸, а козацька залога залишилась охороняти Лоевську переправу⁹. 27 червня (7 липня) 1649 р. рильський воєвода Сонцев повідомляв про взяття Лоева військами гетьмана Я.Радзивіла: «...да они ж де взяли город Лоев. А в Лоеве де сидели казаки, и тех казаков и жен и детей порубили всех»¹⁰.

У ніч з 16 на 17 червня 1649 р. у битві під Загаллям (територія сучасного Речицького району Гомельської області) козацький корпус зазнав поразки, а його ватажок І. Голота загинув. Рештки корпусу відступили до Чорнобиля і сформували там Брагінський полк. Пізніше він об'єднався із армією київського полковника та кума Хмельницького Михайла (Станіслава) Кричевського¹¹.

За наказом Б. Хмельницького, наприкінці червня козаки Чернігівського полку (6 тис. чоловік) виступили до Білорусі¹², очевидно, що тоді їм вдалося відбити Лоев. Це дозволило охороняти лоевську переправу з обох сторін. Авангардна задніпровська залога складалася з сотні Малка, що, ймовірно, походив з роду дрібних любецьких бояр Малковичів. Наприкінці червня 1649 р. у полон потрапив один з козаків цієї сотні – Мехед із села Савичі Любецького староства¹³.

У цей час армія ВКЛ активно готується до вторгнення на Лівобережжя. З матеріалів допиту полоненого під Загаллям козака Бугая:

«— **Чому козаки стоять табором під Лоевом?**

— *Через [загрозу] переправи ляхів через Дніпро, де собі й шанці насипали біля самої переправи. У цьому шанці має бути н'ять гармат, а до них привезено туди з Києва скільки треба ядер та пороху.*

— **Чи багато було б їх біля цього шанця?**

— *Сказав, що 13 хоругв, але точної їх кількості (...) [не] знає.*

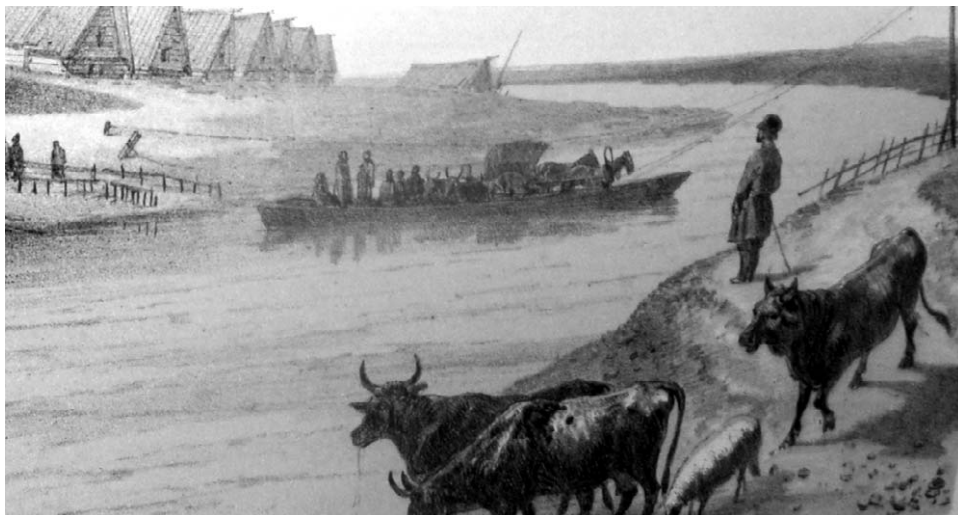
— **Як би найкраще підступити до них, що під Лоевом?**

— *Найкращий приступ з боку Лоева, ніж через Сож; подає таку рацію: якщо з Лоева поставити гармати без насипання блокаузів, то можна бити з гармат на їхній табір, бо наш [литовський] берег вищий; а якщо Сожем до них наступати, тоді неприступний; тому то козаки й мали спалити Лоевський замок, щоб з нього їх не обстрілювали. Над цими лоевськими старшим є Пободайло»¹⁴.*

У перших числах липня 1649 р. Б. Хмельницький оточив польське військо під Збаражем. Проти армії Я. Радзивіла, яка загрожувала Київщині, був висланий корпус на чолі із київським полковником та «правою рукою» Хмельницького М. Кричевським. Козацький ватажок розіслав «в околиці Чернігова і Стародуба гінців з універсалами, що закликali тамошнє населення до повстання»¹⁵.

Приблизно 8 липня Кричевський підійшов до Чорнобиля, де до нього приєднався Чорнобильський полк під командуванням Михайла Панкевича (7 хоругв – 2 тисячі чоловік) і Овруцький полк шляхтича Київського воєводства Івана Бруяки (3,5 тис. козаків, з них 3 тисячі кінних) і Брагінський полк Григорія Голоти (1500 вершників та 500 піхотинців)¹⁶. За даними білоруських дослідників, до цього військового з'єднання також увійшла козацька сотня київського шляхтича Горностая та полковника Ф. Гаркуші¹⁷. Таким чином, чисельність козацького з'єднання становила близько 20 тисяч чоловік, але вона продовжувала зростати за рахунок повсталих селян. У разі успіху козаки мали розвивати наступ на Полоцьк та Вільно. Через брак часу Кричевський рушив не шляхами, а уздовж Дніпра¹⁸.

У цей час литовська армія просувалась територією Білорусі до лоевської переправи (як зазначають білоруські дослідники, десь до середини 1649 р. основні центри повстання на території білоруського Полісся були ліквідовані¹⁹). Занепокоєний Хмельницький надіслав до Білорусі нові козацькі загони. Весною, взявши під свій контроль переправу через Сож, козаки здійснили наступ на Гомель. Біля міста зав'язалися бої із литовськими загонами Паца і Воловича, що тривали кілька місяців²⁰.

*Переправа через річку (фрагмент малюнка XIX ст.),
з фондів Ростовського музею-заповідника. Фото автора.*

3 (13) липня до Речиці прибули основні литовські сили. За різними оцінками, армія Радзивіла становила від 7301 до 8630 чол., з них 4088 – професійні військові (822 гусарів, 600 рейтарів, 1660 драгунів, 2009 козаків, 1510 німецьких, 700 польських та угорських піхотинців-найманців). Армія мала близько 40 гармат. Досвідчених військових звели у чотири ударні полки, інші увійшли до складу звичайних з'єднань²¹. Як бачимо, козацьке військо мало чисельну перевагу, але воно було гірше озброєне, до того ж не всі козаки мали бойовий досвід.

8 (18) липня Радзивіл виступив з Речиці (у місті залишили залогу під орудою Шварцгофа). Кавалерія, артилерія та обоз почали рухатись уздовж Дніпра до Лоева, піхота під командуванням Вінцента Гансевського пливла на байдаках. У цей час частина війська на чолі з ротмістром Белабжецьким²² була спрямована до Прип'яті – щоб запобігти переправі козацьких військ на Правобережжя²³.

13-14 (23-24) липня Кричевський почав переправлятися через Прип'ять біля Бабиців. Чи не відразу козаки зіткнулися з роз'їздом Белабжецького та розгромили його, усілілі жовніри втекли до стану Радзивіла. **15 (25) числа** про рух повстанців стало відомо польному гетьману. Наступ на козаків Подобайла був відмінений, до Речиці скерували вісімсот вершників на чолі з ротмістром Адамом Павловичем, а під Брагін відправили кінний роз'їзд поручика Самуеля Комаровського з наказом стежити за козаками. У разі відсутності козаків під Речицею Павлович мав долучитися до Комаровського і рушити брагінським шляхом до Лоева²⁴.

Як зазначає Ю. Мицик, Кричевський мав вибір – обрати напрям наступу на Речицю або ж попрямувати до Лоева. У разі наступу на Речицю і взяття міста, він міг би зайти у тил Радзивілу і притиснути його до Дніпра. **17 (27) липня** Кричевський був у вже за 8 км від Речицького замку²⁶.

У свою чергу, очікуючи напад козаків, Радзивіл приймає рішення повернутися до Речиці разом із піхотою Абрахомовича (1200 чол.), щоб організувати оборону міста (за даними Ю. Мицика, він надіслав до Речиці загони полковників Адама Павловича

**Взяття Лоева військами Радзивіла
(гравюра 1649 р.)²⁵.**

та гусарського поручика Самуеля Коморовського, разом близько 2 тис. вояків²⁷). Але стався конфуз – Шварцгоф прийняв литовські війська за козацьку армію, підпалив посад міста, а сам сховався у замку. Це примусило Радзивіла забрати Шварцгофа з собою (ним були невдоволені речиські міщани), залишивши чатувати місто Абрахомовича²⁸. Дізнавшись від селян, що Радзивіл будує новий табір біля Лоева, Кричевський приймає рішення змінити напрям руху – від Речиси до основних військ ВКЛ²⁹.

Біля села Ісакевичі армія Радзивіла почала готуватися до контрнаступу (зараз це місце називають Ляховою горою). **20 (30) липня** князь Радзивіл виїхав на розвідку, але напорівся на козацький загін та вимушений був повернутися³⁰. У щоденнику Богуслава Маскевича (Мацкевича) зазначена інша дата та місце об'єднання литовських сил – 21 липня біля с. Ізбінь (Ізбим)³¹ – можливо, це сучасне село Ветхінь. Однак основним місцем концентрації литовських сил, очевидно, були Ісакевичі, що на Дніпрі.

За даними білоруського дослідника М. Анісовця, перший штурм лоевської переправи був здійснений литовською армією 24 липня. Ще **22 липня (1 серпня)** Радзивіл вислав піхоту та 1000 аркебузирів на чолі з В. К. Гансевським водою на байдаках, а решту послав на Лоев сухоходом. **23 липня** Радзивіл відправляє у розвідку кінну хоругву на чолі з С. Павшею у напрямку до Мозиря. **24 липня** була зроблена спроба форсувати Дніпро та оволодіти козацькими укріпленнями, що були розташовані на лівих берегах Сожу та Дніпра і на півострові під самим Лоевим, але військо на байдаках запізнилось і прибуло лише увечері, відразу вступаючи в бій. Піхотинці з байдаків обстріляли козацький табір, зав'язалася перестрілка, що тривала до ночі. Врешті, німецька піхота висадилася на лівому березі Дніпра і окопалася біля устя Сожу (закріпитися їй тут, вочевидь, не вдалося. – **І. К.**). Опівночі Радзивіл повів війська до Лоева³².

Зранку війська ВКЛ стали встановлювати батареї та рити окопи. З обох сторін Лоев обстрілювали гармати. Відмовившись від прямої атаки, князь надіслав піхоту та кілька кінних хоругв переправитися нижче Лоева, щоб закріпитися там і почати переправу основними силами³³. Керувати висадкою десанту мав полковник німецьких рейтар Райнгольд Тизенгаузен (Тизенгауз). Але від цього наміру йому довелося відмовитись, оскільки 24-го вдарила сильна злива³⁴.

25 липня Радзивілу повідомили, що Кричевський із 40 кінними хоругвами вже повністю переправився через Прип'ять, ще 40 козацьких хоругв ідуть до нього на з'єднання³⁵. Увечері козаки стали укріплювати шанці – «козаки почали з'являтися над своїм берегом проти церкви, прагнути розбудувати свій шанець і укріплення», але по них був відкритий вогонь й «решта ночі тихо пройшла»³⁶.

26 липня інформацію про Кричевського підтвердив кінний роз'їзд загону Павші³⁷. Цього ж дня козаки захопили Брагін³⁸.

Тоді ж було обрано краще місце для розташування стану Радзивіла – за три милі від Лоева біля млина та греблі на р. Вітач (як зазначає М. Анісовець, на плані К.Егірда річка Вітач помилково названа річкою Лоевкою – ця річка протікала прямо через Лоев ще у XVII ст.). Литвини стали облаштовувати новий табір, роботами керував

ротмістр польської піхоти Петро Подлецький: були розставлені гармати, насипані вали, по колу між ними розмістили чотири ряди возів. Цікаво, що й зараз можна візуально простежити залишки цього табору. На думку М. Анісовця, цілком вірогідно, що це чи не єдина в Європі польова фортифікаційна споруда XVII ст., що дійшла до нашого часу³⁹.

28 липня облаштований табір прийняв військо Радзивіла. У цей час Кричевський збирався наступати на Речицю, першими рухалися 10 тис. вершників, позаду йшла козацька піхота з гарматами та обозом.

29 липня під Лоевом тривав півторагодинний бій, але козаки встояли. Опісля цього Радзивіл вирішив обійти укріплення повстанців під Лоевом і форсувати Дніпро нижче за течією, а Сож – вище за течією від Лоева⁴⁰.

29-30 липня (8-9 серпня) Кричевський на чолі козацької сотні особисто розвідував розташування ворожих військ. Повернувшись вранці **30 числа**, він скликав старшинську раду. Виявилось, що козацька старшина не хоче миттєвого наступу, посилаючись на втомленість повстанців після 600 км маршу та чисельну перевагу військ Радзивіла. Кричевському вдалося впевнити козаків, що вони мають перевагу у швидкості та раптовості. Був прийнятий план – вдарити по Лоеву, не чекаючи підходу основних сил. При цьому наказний гетьман пішов на хитрість – військо вийшло з Холмеча не прямим шляхом на Лоев, а в обхід, щоб ударити з південно-західного боку⁴¹.

Того ж таки дня армія Кричевського здійснила обхідний маневр, й глибоко вночі козаки підійшли до литовського табору з боку Брагіна. Дорогу козакам перегородила болотиста річка Вітач. Єдиним місцем, де її можна було форсувати, була гребля біля млина⁴².

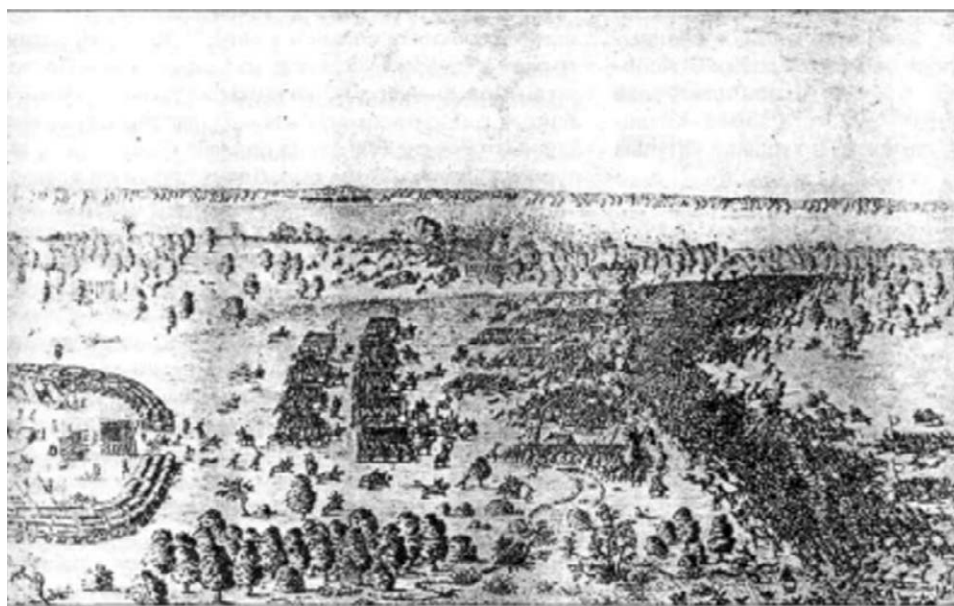
Атака кінноти Я. Радзивіла (гравюра 1649 р.)⁴³.

Кричевським було прийнято рішення не очікувати піхоту і розпочати наступ силами кавалерії (важко сказати, чи узгоджував він свої дії із Подобайлом). Наказний гетьман планував раптовим нападом розділити армію ВКЛ на кілька частин або ж загнати її в оборону (не маючи запасу харчів, армія довго б не протрималась)⁴⁴.

Генеральна битва між козацькою та армією ВКЛ відбулася **31 липня 1649 р.**⁴⁵. Німецький хроніст описує ці події: «Гетьман (Радзивіл)... поспішив до табору під Речицею, зібрав усе військо. Після військової ради щодо того, де краще бути: чи залишатися у захопленому місті (у Речиці), чи йти ближче до Лоева, де полковник Подобайло (Пободайло) з 10000 чоловік війська, переважно піхоти, захищав шлях

на Київ... було вирішено йти під Лоев... Козацький генерал Кричевський вагався: чи йти на табір князя Радзивіла, чи на місто Речицю. Вирішив йти на табір. Розпочався штурм, але угорська піхота витримала»⁴⁶.

Вранці Радзивіл у супроводі Григорія Мирського та полковника Тизенгауза обходив розташування, коли йому повідомили, що козаки стоять за півтори милі від табору (зараз це місце називається Гладким полем). Козаків побачив шляхтич Барчиковський (Бардзиковський), що їздив вранці з фуражирами за житом. Польний гетьман дав наказ Мирському готуватися до атаки, а сам зайнявся обороною греблі. Обороняти греблю було доручено угорській піхоті на чолі з капітаном Яном Юшкевичем та польській хоругві на чолі з Петром Подлецьким⁴⁷. Таким чином, зненацька застигти литовську армію козакам не вдалося.

Бій 31 липня 1646 р. (фрагмент гравюри Абрахама Ван Вестерфельда)⁴⁸.

О 9-ій ранку Кричевський, не дочекавшись підходу обозу та не об'єднавшись із козаками Чернігівського полку Пободайла (6 тис. чернігівських козаків якого стояли табором навпроти Лоева), розпочав битву атакою кавалерії на стан Радзивіла⁴⁹. Кавалерія (10 тисяч легких кіннотників) рухалася з криками «Аллах», щоб у литвинів склалося враження присутності тут татарів⁵⁰.

Піхота ВКЛ зустріла противника сильним вогнем, козаки спішилися та почали окопуватись. Радзивіл надсилає у бій кавалерію поручика Лукаша Ходорковського (у щоденнику Радзивіла – Коморовського), але козаки швидко розбили цю хоругву, сам поручик був поранений у живіт.

За Ходорковським у бій була кинута гусарська хоругва стольника Вінцентія Гансевського і поручика Павла Неверовського (Невяровського). Задіяні були хоругви Гротуса, Курпського та Меляшка. Зав'язався запеклий бій. Кричевський вирішив зімітувати відступ правого флангу козацького війська до лісу, щоб заманити литвинів у пастку (у лісі стояли резерви Кричевського). Радзивіл скерував у наступ усю угорську та польську піхоту й сам очолив загін важкоозброєних німецьких рейтарів полковника Тизенгауза і курляндського драгуна майора Нольда⁵¹.

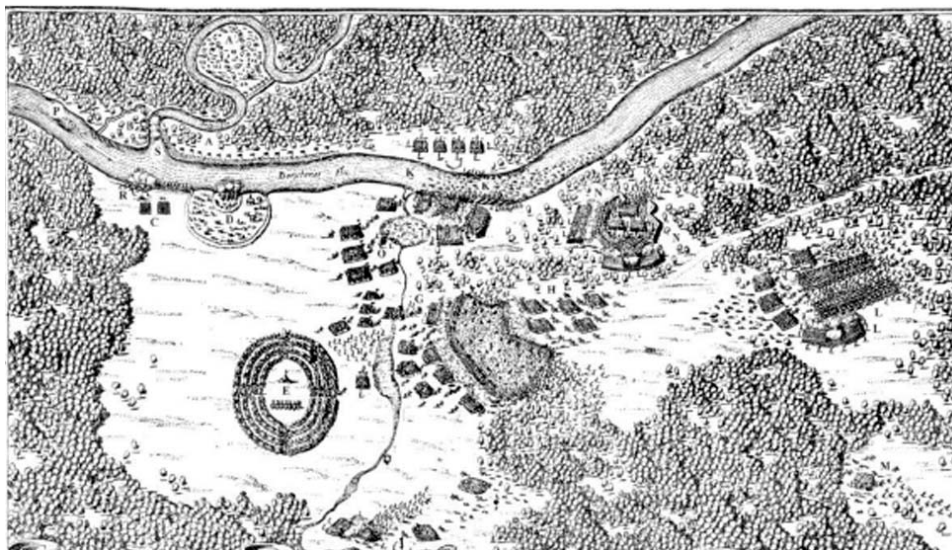
Але у цей час лівий фланг Кричевського перейшов у наступ та вийшов у тил військ Радзивіла, правий козацький фланг зупинився і так само ударив по ворогу. Армія ВКЛ виявилася затиснутою з обох сторін та стала нести значні втрати. Зокрема, загинув поручик Ян Прокульбицький (Прокульський), були вбиті коні під поручиками Не-

веровським та стольником Гансевським, останній був ще й легко поранений у ногу. Козаки прорвалися до стану ворога. Удар прийняла на себе німецька хоругва – кілька десятків жовнірів засіли в млині та обстрілювали козаків⁵². Ось як описував ці події польський хроніст Самуель Грондський: «...ліве його крило (Кричевського), майже повністю розбите, було змушене тікати в ліс. Однак домчавши до лісу, немов до якоїсь схованки, вони спішилися і зуміли покласти трупом багатьох переслідувачів-литовців, часто і вміло стріляючи з рушниць... Козаки зауважили, що переслідувачів було усього кілька хоругв... тому почали їх потроху звідусіль оточувати»⁵³.

Литовське військо врятував випадок – саме у цей час з Брагіна повернулися загони Комаровського та Павловича (1200 кіннотників), вони з ходу вдарили у тил наступаючим козакам. Тогочасні мемуаристи розглядали це як чудо, бо Комаровський не встиг далеко відійти від Лоева, а почувши гуркіт битви, прийняв рішення повернутися. Ліве крило військ Кричевського було розсіяне кінними хоругвами Гансевського, Гротуса, Курпського, Меляшкі та Нольда. Втрати Кричевського лише під час цього бою становили 12 хоругв (3 тисячі козаків)⁵⁴.

Праве крило на чолі з Кричевським з боєм відійшло до лісу та спустилось у долину Дніпра неподалік Брагінського шляху в густий чагарник. Як зазначає Ю. Мицик, Кричевський розділив праве крило на дві частини – одна відступила до лісу, друга почала будувати табір біля Брагінського шляху, щоб не дати прорватися ворожій кінноті⁵⁵.

Гірше склалася ситуація на лівому фланзі козацького війська. Козакам не вдалося тут закріпитися ба навіть перегрупуватися. Кіннота Гансевського відтіснила козаків на болото та чисте поле, де й знищила більшу частину повстанців. Значних втрат зазнала і армія ВКЛ, причому під самим Гансевським (майбутнім гетьманом ВКЛ) був убитий кінь. Кричевський у цей час перегруповував свої сили і очікував удару в литовський тил козаків Подобайла⁵⁶.

Лоевська битва (фрагмент гравюри)⁵⁷.

Подобайло розділів Чернігівський полк на дві частини. Перша (на чолі з полковником) залишилась у таборі очікувати нападу німецької піхоти Тизенгаузена (що отаборилася на правому березі Сожу). Друга (на чолі із сотником Антоном Марком та київським шляхтичем Горностаєм) почала форсувати Дніпро нижче Лоева, йдучи на допомогу Кричевському⁵⁸. Радзивіл рушив з кіннотою, піхотою та артилерією до Лоевського броду, де козаки Пободайла якраз намагалися переправитись через Дніпро. Із щоденника Радзивіла: «При цьому з шанців, які були поставлені понад Дніпром навпроти ворожих окопів, повідомили, що ворог, який стояв за рікою, у

великій кількості байдаками і човнами переправляється нижче по Дніпру»⁵⁹.

Кричевський спробував перехопити ініціативу наступом легкої кавалерії, що вийшла з лісу на допомогу піхоті. Однак козацька кіннота не витримала наступу драгунів та гусарів і відступила. Наказного гетьмана переслідували хоругви на чолі з Мирським, у цей час Радзивіл з драгунами, піхотою та гарматами потопив частину козацьких човнів, лише частині козаків удалося висадитися на берег. Радзивіл кинув у бій піхоту та драгунів майора Ясперса, капітана Пшипковського, Болъта, Рапа, Монтгомері та Фіберга (під загальним керівництвом полковника Гансгофа)⁶⁰.

Кавалерія Радзивіла притиснула козацький десант, що не встиг закріпитися на правому березі Дніпра, до води. Козаки запекло оборонялися та відбили дві ворожі атаки. Литовське військо зазнало значних втрат – були поранені капітан німецьких найманців Болът та литовський хорунжий Квінтінг. Хід бою вирішив сам Радзивіл з трьома кінними хоругвами. Польний гетьман підтягнув артилерію, яка почала

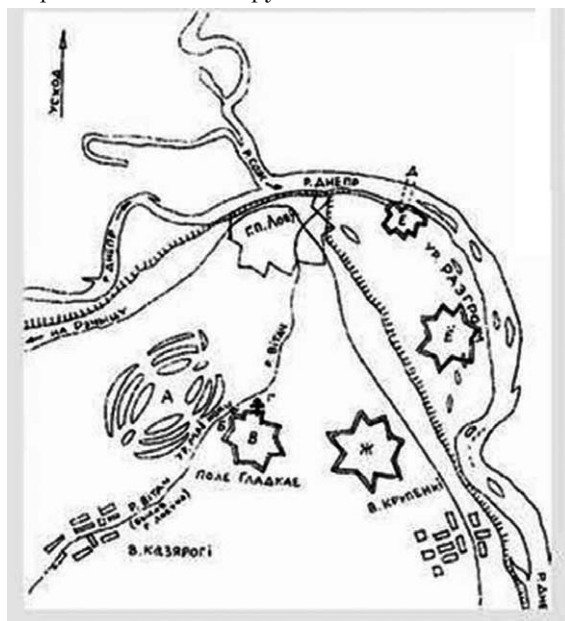

Схема «Лоевская битва 31 июля 1649 года»:

А – стан войск Я. Радзивилла;

В – место начала битвы;

Д – Татарский брод;

Е – урочище Разгром. Заключительный

этап битвы;

Ж – обоз М. Кричевского.

Схема Лоевської битви 31 липня 1649 р. (спроба реконструкції М. І. Анісовця).

обоз. Козацьку піхоту розгромили дуже швидко, особливу роль тут зіграли пікінери капітана Тизенгаузена. Було захоплено 4 гармати та 4 бочки з порохом. На думку М. Анісовця, лише години не вистачило, щоб до повстанців прийшла допомога⁶³.

У цей час Кричевський використав той факт, що хоругви Мирського відступили від козацького табору та спробував перехопити ініціативу й виправити ситуацію. Козаки виступили із засідки, але Радзивіл наказав піхоті Юшкевича та Подлецького (лівий фланг), драгунам Шкота Данавая та кільком кінним хоругвам, що спішилися (під орудою Криштофа Котовського) – на правому фланзі, наступати далі. Вчасно підійшла й німецька піхота. У центрі наступали гусари. Цієї атаки козаки не витримали⁶⁴.

Залишки козацького війська відійшли до табору. Більш ніж дві години війська

обстрілювати тих козаків, кому вдалося переправитися на правий берег. Німецька хроніка «Театр Європи» відзначала: «...у воді сплелися тіла людей по 80, по 40, котрі разом йшли на дно». Переправа провалилася, з трьох тисяч козаків на лівий берег виплило лише 300. Зараз це місце називається Козацький Пісок⁶¹. З щоденника Радзивіла: «їх більше трьох тисяч пливло, що води не було видно з-за голів, а піхота, стоячи на березі, густо давала вогню, ледве звідти другий, а щонайбільше третій, на той берег вийшов»⁶².

Розбивши десант Подобайла, Радзивіл збирався рушити проти Кричевського, однак тут до нього привели перебіжчика – шляхтича з Лідського повіту та групу полонених. Вони повідомили, що Брагінським шляхом рухається козацька піхота та обоз Кричевського з невеличкою артилерією. Загони стражника Мирського, козацькі хоругви Радзивіла, татарські загони Романовського та Карцевіча, драгуни Нольда та Віхмана і полк рейтар Тизенгауза рушили та перехопили цей

ВКЛ штурмували козацький стан. Радзивіл увів у останню атаку всю артилерію, піхоту, рейтарів та драгунів. До бою як піхотинці були кинуті козацькі та гусарські хоругви, всі слуги та челядь. Козацький стан штурмували тричі, аж доки не настала ніч⁶⁵.

На півдні від Лоева неподалік Дніпра розташоване урочище з цікавою назвою Разгром. На думку лоевського історика-краєзнавця М. Анісовця, саме тут відбулася завершальна битва 31 липня 1649 р. Ще один цікавий топонім – Грядки, у густих хащах на відстані близько 3 км від Лоева та 200 метрів від Дніпра, майже у центрі урочища Розгром. Грядки – це майданчик округлої форми площею близько двох гектарів, оточений трьома паралельними валами висотою до 3 метрів. Вочевидь, саме це давнє городище (ймовірно, ще залізного віку) стало останнім bastіоном козацького війська. «Інакше (як зазначає М. Анісовець) не можна пояснити, яким чином козаки змогли швидко побудувати майже неприступні укріплення»⁶⁶ та дві години захищатися від значно чисельнішого війська ВКЛ⁶⁷.

*Поранений Михайло Кричевський
(фрагмент gobелена⁷⁰)*

Дніпрі)⁷². За оцінками Ю. Мицика, втрати Кричевського становили близько 20 тисяч козаків, втрати армії ВКЛ – від 5 до 17 тисяч⁷³. Лише серед елітних частин армії ВКЛ (4088 чоловік) загинуло 1700 шляхти та найманців. Армія Радзивіла розстріляла всі боеприпаси, залишилось усього три діжки пороху. Загинули чи були поранені кращі офіцери: Болът, Віхман, Котовський, Комаровський (Ходорковський), Пшипковський, Рап, Тизенгауз, Юшкевич та ін.⁷⁴.

Близько сотні козаків потрапили у полон, зокрема, писар Овруцького полку Ян (Іван) Невмирицький – шляхтич з-під овруцького села Левковичі, овруцький шляхтич та писар полковницької сотні Микола Бруяка тощо. Потрапив у полон й тяжкопоранений непритомний Кричевський – одна куля потрапила йому під праве око та вийшла через ший, друга пробила бік трохи нижче серця. За наказом Радзивіла Кричевському послали лікаря (Радзивіл мріяв передати козацького ватажка королеві Яну Казимиру на сеймі). Три дні гетьман був у гарячці, хапався за голову та повторював: «Чи то дрібниця втратити тридцять тисяч війська». Коли він приходив до тями, то починав погрожувати новим походом козацько-татарської армії. Незважаючи на надану допомогу, наказний гетьман помирав. Радзивіл запропонував йому сповіда-

Уночі Радзивіл відвів свою армію, залишивши сторожу, яка, побоюючись нічної козацької атаки, розпалила багаття. Знекровлені залишки козацької армії вночі переправилися через Дніпро. Вранці **1 (11) серпня** посланий у розвідку ротмістр Смольський доповів, що в таборі нікого немає⁶⁸. На думку Ю. Мицика, боронити табір козаки вже не хотіли, рани Кричевського були смертельними, керувати військами він не міг, тому повстанці покинули табір, залишивши кількості важкопоранених, у т. ч. й самого Кричевського – «видно йому не могли пробачити тяжкої поразки...»⁶⁹.

Козацька армія понесла великі втрати. У конфесаті канівського козака Василя Пилипенка від 25 серпня 1649 р. на диво наводяться точні цифри козацьких втрат: «загинуло одинадцять тисяч полку Кричевського. Решта недобитків пішла до Чорнобиля. Тих, хто були за Дніпром, загинуло 2700»⁷¹.

За підрахунками білоруських істориків, загинуло більше 10 тис. козаків (7-8 тисяч у бою, близько 3 тисяч потонуло у

Пам'ятний знак на місці військового табору армії ВКЛ. Публікується уперше. Фото люб'язно надане М. І. Анісовцем).

почестями за старим козацьким звичаєм на високій могилі (вочевидь, на якомусь кургані. – **І. К.**). Голландський живописець Абрахам Ван Вестерфельд зняв з обличчя Кричевського посмертну маску. 5-6 серпня, побоюючись нового удару, гетьман відвів армію за стіни Речицького замку, тоді ж був надісланий загін до Брагіна, щоб вибити звідти козаків. Сам Радзивіл ще кілька днів перебував у Лоеві⁷⁷.

У серпні 1997 р., за ініціативою Лоевського громадського об'єднання сприяння збереженню навколишнього середовища та культурно-історичного спадку «Карані», на місці лоевської битви (Гладкому полі) був установлений меморіальний знак у пам'ять про загиблих. Другий пам'ятний знак – «Татарський брід», був установлений 2010 р. на валах фортифікаційних споруд на лоевському боці – навпроти українського села Кам'янка.

Перемога у Лоевській битві значно підвищила авторитет Януша Радзивіла. На сеймі у Варшаві, що відбувся наприкінці 1649 р., гетьман кинув під ноги короля Яна Казимира 50 трофейних козацьких хоругв. На честь битви були намальовані батальні сцени, на основі яких радзивілівська мануфактура у Кореличах уже у XVIII ст. випустила серію гобеленів. Лоевська битва мала значний розголос по усій Європі⁷⁸.

І все ж козацькому війську під проводом київського полковника Михайла Кричевського та чернігівського Степана Подобайла (у цей час Мартин Небаба брав участь у Збараській битві), вдалося знекровити армію Радзивіла та тимчасово зупинити її подальше просування на Київ⁷⁹. Зібравши сили, козацька армія на чолі з Подобайлом розвинула наступ та захопила Гомель. Подобайло поставив тут свого намісника Гришка (можливо, це був брагінський полковник Григорій Голота, брат загиблого раніше Іллі Голоти), був обложений Чечерськ, куди Радзивіл був вимушений поспіхом перекидати війська, реальна загроза нависла над усією центральною Білоруссю⁸⁰.

За Зборовським договором від 8 (18)

тися перед попом, але Кричевський відповів, що його може сповідати лише 40 попів, коли йому запропонували сповідатися ксьондзу – той лише попросив відро холодної води. 3 серпня 1649 р. Кричевський помер на руках у полоненого товариша – Івана Невмирицького. Тогочасні мемуаристи стверджували, що гетьман помер не стільки від ран, скільки від розпачу⁷⁵.

По завершенні битви за наказом Радзивіла усіх загиблих схоронили у 16 великих могилах⁷⁶ на південній околиці Лоева. Лише у чотирьох перших було поховано 2700 чоловік. Кричевського похоронили з усіма

Пам'ятний хрест встановлений у 1997 р. на місці лоевської битви («Гладкому полі»). Публікується вперше. Фото люб'язно надане М. І. Анісовцем.

серпня 1649 р. козаки отримали право мешкати на території Чернігівського воєводства та бути під юрисдикцією гетьмана. Хмельницькому вдалося домогтися встановлення своєрідної лінії розмежування між козацьким та польсько-литовським військом. У «Декларації ласки» король обмежив козацьку територію на Лівобережжі (по лінії Остер – Чернігів – Ніжин – Ромни й далі до кордону з московською державою)⁸¹.

Лоев був повернутий козацьким військом лише восени 1649 р. Відомо, що у листопаді 1649 р. польський король Ян Казимир вимагав від Хмельницького, щоб козаки покинули Любецький та Лоевський замки: «А так як маємо відомості, що козаки ще до цих пір знаходяться в деяких містах Князівства Литовського, як то Любечі, Лоеві та Стародубі»⁸². Однак саме перша Лоевська битва знекровила армію Радзивіла та тимчасово зупинила її подальше просування. Взяття Лоева стало лише тактичною перемогою армії Великого князівства Литовського.

1. Скорочений варіант статті див.: Кондратьев І. Перша Лоевська битва 1649 р. (спроба узагальнення) // Воєнна історія України. Волинь та Полісся [Текст]: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25–26 квітня 2013 р. / Національний військово-історичний музей України. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2013. – 606 с. – С.100-103.

2. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – 312 с. – С.194; Анисавец М.І. Лоеў – старажытны горад на Дняпры // Беларускі гістарычны часопіс. – 2005. – № 6. – С. 56-63; Анисовец Н. Древний город у слияния Днепра и Сожа // Краязнаўчы сайт Гомеля і Гомельшчыны / Гісторыя / Лоеўскі р-н [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://nashkraj.info/content/view/127/49/> – Дата звернення: 27.09.13.

3. Тут і далі подане датування за старим та новим (у дужках) стилем. На той час різниця між юліанським та григоріанським календарями становила 10 днів.

4. Тут і далі розуміється як армія Великого князівства Литовського.

5. Як зазначає Ю.Мицик, Гомель займав особливе місце у планах українського командування і самого Небаби. Див.: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С.134-147. – С.136.

6. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд. кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.34-43.

7. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. У 2 т. – К.: ДЦ «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т.1. – 516 с. – С.7.

8. Ймовірно що був випалений міський посад, навряд чи Лоевський замок сильно постраждав, адже бачимо його на малюнку А. Ван Вестерфельда «Вигляд Лоева влітку 1649 р.».

9. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.) / Упоряд. о. Юрій Мицик. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. – 680 с. – С.241; Макушников О.А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк. – Гомель: Республиканское унитарное предприятие «Центр научно-технической и деловой информации», 2002. – 244 с. – С.114.

10. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия... – С.195.

11. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.254-256; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.34.

12. Анисавец М.І. Лоеўская бітва // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 7. – С.3-11. – С.4.

13. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.266.
14. Там само. – С.263-266.
15. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького / Твори. – Т.ІІ. – Філадельфія: СЕДІ, 1980. – XIX с. + 346 с; іл. – С.391.
16. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.35.
17. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.4.
18. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.35.
19. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.4.
20. Макушников О.А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк... – С.113-114.
21. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – 792 с.; іл. – Т.2.– С.215; Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.4-5.
22. За даними Ю.Мицика – Ложевицьким (Ложецьким). Див.: Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.36.
23. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.4
24. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.36; Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6.
25. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.8.
26. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.37.
27. Там само.
28. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.4.
29. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.37.
30. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.4
31. Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С.12-15. – С.14.
32. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.4; Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст... – С.14.
33. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6.
34. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.37.
35. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6.
36. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.305-305.
37. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.306.
38. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.37.
39. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6.
40. Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст... – С.14.
41. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.37-38.
42. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6.
43. Там само. – С.9.
44. Там само. – С.6-7.
45. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod redakcją P.Krolla, M.Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Wydawnictwo inforteditions, 2010. – 456 s. – S.233; Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст... – С.14.
46. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С.25-27.
47. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.38; Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7.

48. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.9.
49. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216.
50. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.38; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.311, 326.
51. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.38.
52. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216.
53. Кислюк О. Польський хроніст Самуель Грондський і його опис Лоевської битви 1649 р. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментары: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – 220 с. – С.43-48. – С.47.
54. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.39.
55. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.39.
56. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.39.
57. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.216.
58. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7.
59. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.312.
60. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216; Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.39-40.
61. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.39-40.
62. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.312.
63. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.40.
64. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.40.
65. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216.
66. Польський хроніст Самуель Грондський зазначав, що табір був поспіхом побудований «із зрубаного дерева і трупів посічених людей» (Кислюк О. Польський хроніст Самуель Грондський і його опис Лоевської битви 1649 р... – С.47).
67. Анісавец М.І. Лоеў – старажытны горад на Дняпры // Беларускі гістарычны часопіс. – 2005. – № 6. – С. 56-63.
68. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.8.
69. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.40.
70. Анісавец М.І. Лоеўская бітва // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 7. – С.3-11. – С.10.
71. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.388.
72. Чаропка С. Лоеўшчына пад час казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментары: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – 220 с. – С.54-57. – С.55.
73. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.41-42.
74. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216.
75. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.314, 328-329; Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.9;

Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.41.

76. Як зазначає Ю.Мицик, кількість могил в джерелах зазначають різну – 2, 4, 16, 19 й навіть 60.

77. Анісавець М.І. Лоеўская бітва... – С.8-9; Петровський М.Н. Нариси з історії України. Вип. IV. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654). – К.: Видавництво АН УРСР, 1940. – 268 с. – С.117-118; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.41-42.

78. Анісавець М.І. Лоеўская бітва... – С.10; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216.

79. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с. – С.156; Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького... – С.385-431.

80. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.42.

81. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – К.: «Глобус», 1992. – Т.2. – 349 с. – С.22.

82. 1649 г. ноября 12. Письмо польского короля Яна Казимира Богдану Хмельницкому с требованием распустить отряды украинских повстанцев / Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – Киев: Наукова Думка, 1954 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Vojna1/101-120/115.htm> – Дата звернення: 27.09.2013.

В статье сделана попытка более полно реконструировать события Лоевской битвы 31 июля (10 августа 1649 г.). В результате конфликта казацкая армия была разбита. После отхода основных сил Великого княжества Литовского Лоев снова был захвачен казаками.

Ключевые слова: Лоевский брод, армия Великого княжества Литовского, Черниговский полк, польный гетман Януш Радзивил, наказной гетман Михайло (Станислав) Кричевский.

The article attempts to reproduce the course of Loyevska battle on 31 July (10 August) 1649 in a more detailed way. The course of that conflict turned out unsuccessful for the Cossack's forces – the army of Krychevskyy had been defeated. Only after the retreat of main forces of the Kingdom of Lithuania, Loyev was won back by Cossacks.

Key words: Loyevskiy passage, army of the Kingdom of Lithuania, Chernihiv regiment, field hetman Yanush Radzyvil, otaman Mykhailo (Stanislav) Krychevskyy.

